

הרב נחמיה פיונטק

בין "חנוך לנער" ל"חושך שבטו"

שאלת חינוך הנוער למידות ולדרך ארץ, קדומה היא, ואין לך דור שלא דן בשאלה זו ותרוס מניסיונו לדורות הבאים. חינוך הנוער בכללותו משתנה לפי חילוף העתים והתמורות המשפיעות על תרבות בני הדור ולפי השינויים התרבותיים והנימוסיים כן דרכי התנהגותם של בני הנוער ולפיכך דרכי החינוך משתנים בהתאם. במיוחד בדורנו, כאשר פער השנים שבין המחנך לתלמידו בד"כ יוצר חץ, אלא שאם פער זה היה קטן היה קל למחנך לגשר עליו. בימינו הפערים בין המנטליות של המחנך ותלמידו הולכים ומתרחבים, ולולא סייעתא דשמיא המלווה את המחנך מי יודע אם היה רואה פרי בעמלו.

במורשת הדורות מצאנו כללים לחינוך שהם יפים ומתאימים לכל מצב ותקופה, דבריו של שלמה המלך בסוגיית חינוך הבנים הם נר לכל דור ודור. בספר משלי מורה לנו שלמה (משלי כ"ב, ו): "חנוך לנער על פי דרכו גם כי יזקין לא יסור ממנה". בדברי שלמה אלה מתברר: א. חובה על המחנך להתאים את עצמו לדרכו של התלמיד; ב. צורת חינוך שכזאת מפנימה אצל הנער את תורת חינוכו עד ימי זקנותו.

השאלה מהי "דרכו של הנער" לא ירדה מעל בימת הדין החינוכי. רבים הם המבקשים להתוות את הדרך אשר לימדנו שלמה ולמעשה כל מחנך ומחנך שואל שאלה זו ומשיב עליה בסגנונו היחיד.

דרך אחרת מורה לנו שלמה (משלי י"ג, כד): "חושך שבטו שונא בנו ואהבו שחרו מוסר". דברים אלו סותרים את שיטת החינוך שקובע שלמה בעצמו: "חנוך לנער על פי דרכו", אלא שבחינוך ישנם שתי הבחנות. החינוך המשפר, מטרתו של דרך חינוך זו להביא את הנער לרמות של תרבות ומוסר טובים יותר ומשופרים בקום ועשה. החינוך על פי השבט מתייחס למצות לא תעשה ומבקש למנוע את התדרדרות הבן-חניך.

האדם חי במערבולות של טוב ורע מעורבים זה בזה ובמיוחד בגילאי בית ספר כשהחובה על המחנכים לפעול בשיטת שמאל דוחה וימין מקרבת בבת אחת. אי אפשר לחנך תלמיד המצוי בירידה מוסרית למידות טובות ללא השתדלות במניעת ההתדרדרות המוסרית - כשם שאי אפשר להתעכב על מניעת ההתדרדרות המוסרית ללא השתדלות לחנכו להתעלות מוסרית מעל מצבו.

כלומר, על המחנך להשתמש בבת אחת בשתי דרכי חינוך שונות, ומכאן השאלה הגדולה כיצד נחנך את תלמידיו למידות טובות. במאמרנו להלן נבדיל בין סוגי המידות הנפשיות, נתייחס למהותם של מידות הנפש הבסיסיות ונציג דרכים בדברי רבותינו ז"ל על החינוך למידות טובות.

תורת המידות

בדברינו על המידות, כוונת הדברים על חובותינו המוסריים של כל אחד ואחד, חובות אלו משתלבים במצוות התורה המחנכים את מקיימי התורה. רבנו בחיי בהקדמת ספרו "חובת הלבבות"¹ מוכיח כי אין להפריד את חובת המידות והצווי המוסרי ממצוות התורה, ובסיכום דבריו הוא כותב:

"והתברר לי כי כל שרשי המעשים שמתכוונים בהם לשמו יתברך הם מיוסדים על בר הלב וזך המצפון, ואם יארע על הכוונה הפסד לא יהיו המעשים מקובלים ואם ירבו ויתמידו, כמו שאמר הכתוב (ישעיה א', טו) 'גם כי תרבו תפלה אינני שומע ידיכם דמים מלאו, רחצו הזכו הסירו רוע מעלליכם מנגד עיני חדלו הרע', ואומר (דברים ל', יד) 'כי קרוב אליך הדבר מאד בפיך ובלבבך לעשותו' ואומר (משלי כ"ג, כו) 'תנה בני לבך לי ועיניך דרכי תצורנה' ואמרו קדמונינו זכרונם לברכה, בזה (ירי' ברכות פ"א, ה"ה) 'אי יהבת לי לבך ועיניך אנא ידע דאת דילי'.

ואמר הכתוב (במדבר ט"ו, לט) 'ולא תתרו אחרי לבבכם ואחרי עיניכם' ואומר (מיכה ו', ו) 'במה אקדם ה' אכף לאלקי מרום האקדמנו בעולותי והיתה התשובה; 'הגיד לך אדם מה טוב ומה ה' דורש ממך כי אם עשות משפט ואהבת חסד והצנע לכת עם אלקיך'. ואומר (ירמיה ט', כג) 'כי אם בזאת יתהלל המתהלל השכל וידוע אותי כי אני ה' עושה חסד משפט וצדקה בארץ' ופרוש ענין התשובה הזאת² שצריך המתהלל להתהלל בהבנת דרכי והכרת חסד, להתבונן בבריאתי (בנבראים) ולהכיר גבורתי וחכמתי מתוך מעשי".

ומתוך דבריו מבואר שאין להפריד בין מידות הנפש הטובות למצוות התורה וכל משמעותם של מצוות אלו היא הכרת דרכי הבורא כביכול, עשיית חסד ומשפט בארץ. על דברים אלו יש להוסיף את דברי ר"ח ויטאל בספרו "שערי קדושה"³ (חלק א' השער השני):

1. מהדורת ירושלים תשכ"ח עם פירוש "לב טוב", עמ' מד-מה.

2. לשאלה 'ומה ה' דורש טוב'.

3. מהדורת בני ברק תשל"ג עמ' טו.

"...ולפיכך ענין המידות הרעות קשים מן העבירות עצמן מאד מאד ובזה תבין ענין מה שאמרו חז"ל: (זוהר בראשית כז ע"ב) 'כל הכועסי - עובד עבודה זרה ממשי שהיא היותר שקולה בכל התרי"ג מצוות, וכן אמרו (סוטה ד, ע"ב) 'מי שיש בו גסות הרוח הוא ככופר בעיקר' ויראוי לגדעו כאשירה' ואין עפרו ננערי וכו' וכאלה רבות. והבן זאת מאוד. כי להיותם עיקרים ויסודות - לא נמנו בכלל תרי"ג המצוות, התלויות בנפש השכלית".

שתי בחינות שונות מצינו בין דברי ספר "חובת הלבבות" לבין דברי ר"ח ויטאל בספר "שערי קדושה". דברי בעל ספר "חובת הלבבות" מתייחסים למידות הנפש המשופרות והמעלות את האדם לרמות רוחניות, הללו נרכשים באדם לאחר עיון והשכלה. לעומת ספר "שערי קדושה" המתייחס למידות הבסיסיות המחויבות להיות אצל כל אדם ואדם. ללא מידות אלו אין לאדם קיום בתורת ה', ולכן התורה לא התייחסה אליהם. ויותר מכך אדם ללא המידות היסודיות אין לו אחיזה ותפיסה בתורה.

שתי הבחנות אלו מצריכות שתי גישות חינוכיות שונות. אותם מידות הנפש שהתורה מחנכת אליהם צורכות את גישת החינוך של "חנך לנער על פי דרכו". ומצד שני מידות הנפש הבסיסיות שאליהם התורה לא התייחסה, הללו דורשים את גישת החינוך של "חושך שבטו שונא בנו".

מידות הנפש הבסיסיות

על מידות הנפש הבסיסיות שנינו (אבות פ"ה, מ"ו):

"שבעה דברים בגולם ושבעה בחכם:

א. חכם אינו מדבר בפני מי שהוא גדול ממנו בחכמה ובמנין

ב. ואינו נכנס לתוך דברי חבירו

ג. ואינו נבחל להשיב

ד. שואל כענין ומשיב כהלכה

ה. ואומר על ראשון ראשון ועל אחרון אחרון

ו. ועל מה שלא שמע אומר לא שמעתי

ז. ומודה על האמת. וחילופיהן בגולם".

הרמב"ם בפירוש המשניות לאבות שם מפרש מהו גולם ובתוך דבריו הוא ממין ומסווג את דרגות האנשים בעלי הפחיתות במעלות החכמה ודרך ארץ. בור, עם הארץ וגולם, ואלו דבריו:

"...בור הוא איש אשר אין לו לא מעלות שכליות ולא מעלות המידות רצה לומר, לא חכמה ולא מוסר... ועם הארץ הוא איש שיש לו מעלות המידות אבל אין לו מעלות שכליות, רצונו לומר שיש לו דרך ארץ ואין בידו תורה... וגולם הוא איש שיש לו מעלות שכליות ומעלות המידות אמנם אינם שלמות ולא הולכות על סדר כראוי אבל יש בהם ערבוביה ובלבולים והתערב בהם חסרון ומפני זה נקרא גולם להדמוותו לכלי אשר יעשהו האומן ותהיה בו הצורה המלאכית שיחסרו השלמות והתקון" וגו'.

בשבעה דברים מבדילה המשנה בין גולם לחכם: א. הכרת הגבולות בין רב לצורבא דרבנן; ב. שמירת הסדר והערכה לזולת; ג. בטחון בידע שנרכש; ד. בהבנה ובהבחנת הדברים הנלמדים; ה. סדר פנימי בהצגת החומר הנלמד; ו. אינו מוסיף מדמיונו או מדעתו על מה שלא שמע; ז. הודאה על האמת. רק לאחר החדרת והפנמת שבעת הכללים הנזכרים לתלמיד נוכל להחדיר בו גם מידות טובות המהוות את הקומה השנייה של נפש האדם, כאהבה, שנאה, צייתנות וביקורת וכו', ודרכי השימוש באלו לטובה. את הכללים הללו אפשר להפנים רק ע"י הקפדה והתמדה של המחנך על שמירת הכללים הללו. מצינו מחנכים שהורו לתלמידיהם את הדרך העולה במעלות המידות הטובות, אבל משלא הקפידו על הכללים הנזכרים בדברי חז"ל באבות לא הצליחו להפנים אצל תלמידיהם את המידות הטובות. ויותר מכך, אצל תלמידים אחרים הם הגבירו בלבם את הערבוביה והבלבולים. אבל מורים שהקפידו על שבעת הכללים הנזכרים, צלחה דרכם להעביר לתלמידיהם מסרים ע"י דרך הארוכה שהיא קצרה.

חלוקת המידות בנפש האדם

כשם שמצינו חלוקה בין מידות הנפש הבסיסיות למידות הנפש המשפרות את האדם והדרכים השונות במסירתם. כן מוצאים אנו תלמידים שונים, ישנם כאלו שהם מטבעם טובים ואין צורך לעמול בהם להפנים את הלקח של "מה ה' שואל מעמך". לעומתם מצינו תלמידים שקשה להחדיר בהם את משמעות המידות הטובות. חלוקה זו אינה תלויה בשקדנות וחריצות התלמיד, יש מי שבאופיו הוא שקדן ומטיב לשמוע בקול המחנך ובכל אופן המסרים הנרכשים אצלו הם מהשפה לחוץ, ומצד שני, תלמידים שאינם צייתניים אפשר ויספגו לתוכם בשעה של הקשבה את המסר החינוכי ויפנימו אותו עד כדי שינוי דרכיהם.

שני כוחות ניגודיים באדם. אחד הוא היצר שמטבעו הוא רע כמ"ש (בראשית ח', כא): "כי יצר לב האדם רע מנעוריו". פן אחר היא המחשבה, מטבעה היא

ישרה כאמור (קהלת ז', כט), "לבד ראה זה מצאתי אשר עשה האלוקים את האדם ישר והמה בקשו חשבונות רבים". יש קשר הדוק בין חשיבה ויצרים. החשיבה הישרה משפיעה על מידות טובות ומונעת את האדם מן החטא, ואילו היצר מסוגל להשפיע על החשיבה לעוות אותה עד שתבקש "חשבונות רבים". המלבי"ם מפרש את הכתוב (משלי י"ד, ב): "הולך בישרו ירא ה'" שהוא מתייחס למהות היושר, וז"ל:

"כבר בארתי כי הישר הוא מי ששכלו הולך ישר מצד טבעו. וגדר הישר הוא הקו היותר קצר בין שתי נקודות מונחות, והישר הוא ההולך בשכלו בדרך הקצר והישר. ובפרטות נופל על עניני הבינה, ששכל האדם עשוי באופן שאם לא יטה אל הצד יתבונן תמיד האמת כמ"ש כי האלקים עשה את האדם ישר והמה בקשו חשבונות רבים. שהי עשה את שכל האדם שישגי את האמת תמיד גם בדרכי הבינה שמתבונן לדעת האמת והשקר, ועת יתבונן באלקות יבין שיש אלוקים בורא ומשגיח משכיר ומעניש וכדומה. וכן מי שנוטה מן הישרה ומבקש חשבונות רבים והקשים פילוסופיים מתעים, יצא מן הקו הקצר הישר וילוז מדרכו ואז יבוא לידי כפירה בכל הפנות האלה וז"ש מי שהולך ביושרו הוא ירא ה'. כי ישיג בשכל הישר ובמופתים תבונים שיש אלוקים שופטים ומשגיח וירא מפניו מגדולתו ורוממותו וגמלו".

בפירוש "אור החיים" לבראשית (ג', כב) הוא מקשר בין הדעות והמידות וז"ל:

"כי יש לך לדעת כי עיקר טעם מצות המלך על עץ הדעת היא לבלתי יושג בדעת האדם בחינת הרע ותהיה דעתו מוחלטת בבחינת הטוב מבלי הרגשות בחינת הרע והויתו בעולם והוא אמרו ברא את האדם ישר, פירוש בידיעה אחת טובה ואין דמיון הרע מצוייר בדעתו. וכאשר הוכר הרע בידיעתו ודעתו וזה לך האות וידעו כי ערומים ויתבששו..."⁴.

לכתוב במשלי (י"ב, טו): "דרך אויל ישר בעיניו ושמע לעצה יחכם". הגר"א בפירושו שם כותב:

"...שהאויל הוא מבוהל ומה שעולה על לבו ישר בעיניו ואינו שומע לעצה, אבל החכם שומע לעצה, ואינו עושה שום דבר אם אינו מתיישב ושואל לעצה מחכם ואינו סומך על עצמו כי מחשבות אדם עצמו ירק רע כל היום ייצר לב האדם רע מנעוריו לכן הוא שומע עצה מחכם".

4. עיין גם בדברי הרמב"ן בראשית (ו', ג) "...והענין לומר כי האלוקים עשה את האדם ישר להיותו כמלאכי השרת בנפש שנתן בו, והנה נמשך אחרי הבשר ובתאוות הגופנית נמשל כבהמות נדמו...".

דברי שלמה המתייחסים לחכם לפי פירוש הגר"א הם עצה לעידון המידות והרחקת האדם מן היצרים המושכים אל הבהמיות.

עיקרם של דברים: באופן טבעי החשיבה האנושית הינה ישרה לולא שהאדם מקלקלה ומבקש להשיג דברים שמקורם ביצר. נוכל לתת לחשיבה של התלמידים התייחסות של כבוד והערכה ראויים, אולם, היצר מטבעו מבקש דברים הנוגדים למידות טובות ולשם כך יש צורך לעמול על היצר ולדעת להפריד בינו לבין החשיבה. יצירת סמלים ואווירה כיתתית שהמסר שלהם היא הרחקה מן הבהמיות מחנכות את התלמידים לאווירה של ישרות המידות, ועל כך באה המלצה של שלמה לחינוך הנער על פי דרכו.

אבל יחד עם זאת, לולא הגבולות שציין התנא במסכת אבות המתארות את שבעת המידות הבסיסיות הקיימות בחכם וחילופיו אצל הגולם, אנו משאירים את תלמידינו במצב של **אויל** על אף המאמצים הרבים של המחנכים בהפנמת תורת "חובת הלבבות" ומידות "דרך ארץ" אצל התלמידים, כדי למנוע מצב זה באה הוראתו של שלמה "חושך שבטו שונא בנו".